

Mokslinės politinės filosofijos virtimas spekuliatyvia istorijos filosofija

Linas Jokubaitis

Lietuvos kultūros tyrimų instituto
Šiuolaikinės filosofijos skyrius
E. paštas linasjokubas@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje analizuojami trys naujųjų amžių politinės filosofijos raidos etapai, padedantys suprasti praktikos ir teorijos santykio permainas. Modernių filosofų bandymai sukurti gamtos mokslų kriterijus atitinkančią politinę filosofiją baigėsi praktinės filosofijos pakeitimu itin spekuliatyviomis ir abstrakčiomis doktrinomis. XVII a. filosofų pastangos suformuoti mokslinę politinę filosofiją virto spekuliatyvių teorijų kūrimu. XVIII a. tradionalistų politinė mintis rodo rimtą bandymą įveikti praktikos ir teorijos atitrūkimą. Tai pirmiausia sietina su dėmesiu istorijai. XIX amžiuje susidomėjimas istorija buvo papildytas naujomis spekuliatyviomis teorijomis. Mokslškumo siekusi politinė filosofija tapo priklausoma nuo istorijos filosofijų prielaidų.
Pagrindiniai žodžiai: praktika, teorija, abstraktus racionalizmas, prigimtinė būklė, tradionalizmas, istorijos filosofijos

The Transformation of Scientific Political Philosophy into a Speculative Philosophy of History

Abstract. The paper presents an analysis of the three stages of the development of political philosophy since the 17th century. The rise of modern political theory was marked by attempts to develop a philosophy along the lines of natural sciences. These attempts lead to the development of highly speculative and abstract doctrines; political philosophy ceased being a practical discipline. The paper argues that an important aspect of the traditionalist political thought of the 18th century was an attempt to reestablish the link between theory and practice. In the 19th century, the interest in history was supplemented with new premises about the historical process. Political philosophy, which strived to become scientific, became highly dependent on the premises of various philosophies of history.

Keywords: practice, theory, abstract rationalism, state of nature, traditionalism, philosophies of history

Received: 01/08/2019. Accepted: 13/11/2019

Copyright © Linas Jokubaitis, 2020. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

XVII amžius yra radikalios Apšvietos amžius, kuriame buvo suformuluotos dar ir šiandien aktualumo nepraradusios žmogaus ir visuomenės sampratos. Renesanso mąstytojai, ypač Niccolo Machiavellis, daug prisidėjo prie klasikinės¹ politinės filosofijos principų įveikimo. Po Reformacijos ir religinių karų formuojantis naujoms teritorinėms valstybėms buvo pradėta ieškoti naujų politikos apmąstymo gairių. Politinės minties istorijos lūžio autoriumi tapo Thomas Hobbesas. XVII amžiuje pradėjo ryškėti naujas mokslo ir politikos santykio supratimas. Įsigalėjo įsitikinimas, kad abstraktūs matematikos pobūdžio samprotavimai turi tapti praktika grindžiančiu ir formuojančiu veiksniu. Neįtikėtinai optimistinis požiūris į žmogaus proto gebėjimus vedė į bandymus sukonstruoti politines teorijas nuvertinant konkrečiai susiklosčiusias kultūrinės praktikas, tradicijas, autoritetus ir institucijas.

Iki XVII a. politinėje filosofijoje dominavo Aristotelio suformuluoti principai, kuriuos vienaip ar kitaip perėmė krikščioniškoji tradicija. Vienas iš pamatinių šių minties tradiciją grindusių principų yra teorinių mokslų (matematikos, fizikos ir metafizikos) atskyrimas nuo praktinių mokslų (politikos, etikos ir namų ūkio valdymo). Ši perskyra pagrįsta įsitikinimu, kad praktinis gyvenimas turi savo logiką, kuri negali būti perprasta iš teorinių mokslų perspektyvos. Praktinė filosofija suprantama kaip nepriklausoma nuo abstrakčių teorinių spekuliacijų, politinių problemų svarstymas yra grindžiamas tiesioginiu jos patyrimu. Apibūdinamas šią aristotelišką nuostatą, Leo Straussas (1989: 129) atkreipia dėmesį į praktinės išminties vaidmenį: „sfera, valdoma išminties, yra sau pakankama ar uždara“. Klasikinės politinės filosofijos atstovai manė, kad politinė filosofija negali pretenduoti į teoriniams mokslams būdingą tikslumą (Habermas 1988: 42; Hennis 1977: 35–36). Politika buvo suprantama kaip praktinė, o ne techninė veikla (Kuhn 1946: 457).

XVII a. naujojo mokslo sėkmės akivaizdoje įsigalėjo tikėjimas, kad vadovaujantis naujaisiais fizikos metodais visas žmogaus žinojimas gali ir privalo būti paverstas moksliniu žinojimu. Susižavėjimas universaliu mokslo metodu buvo neatsiejamas nuo įsitikinimo, kad visos žinojimo sritys turi atitikti jo reikalavimus. Tai reiškia, kad tradiciškai praktinei filosofijai priskirtinos sritys pradėtos suvokti remiantis teoriniais mokslais. Šios nuostatos įsigalėjimas vedė prie radikalaus lūžio politinės minties istorijoje. Siekis visą žinojimą paversti moksliniu pakeitė politinės filosofijos disciplinos esmę ir prasmę. Siekiant gamtamokslinio tikslumo ir griežtumo pradėdama neigti praktikos sferos autonomija ir įsigali siekis sukurti grynai teorinį politinės praktikos supratimą. Ši nuostata neatsiejama nuo minties, kad įmanomas teorinių mokslų matematinį tikslumą atitinkantis politikos supratimas. Manoma, kad politinė filosofija privalo vadovautis iš gamtos mokslų perimtu pažinimo metodu.

Rene Descartes' as neskyrė didesnio dėmesio politinei filosofijai, tačiau jo mąstysenoje itin ryški tendencija atmesti bet kokias praktinės išminties pretenzijas kaip neatitinkančias griežtų mokslinio metodo reikalavimų. Wilhelmo Henniso (1977: 36) teigimu, „turbūt išpūdingiausia modernios koncepcijos santrauka, jos aštriausia opozicija dialektiniam, t. y. ne apodiktiškai tiksliam tradiciniam praktinės filosofijos pobūdžiui yra išdėstyta

¹ Klasikinė politinė filosofija šiame straipsnyje pirmiausia suprantama kaip Aristotelio politinė mintis ir krikščioniškoji jos recepcija.

Descartes'o antrojeje *Proto vadovavimo taisyklės* taisyklėje“. Prancūzų filosofas teigė, kad „šia taisykle mes atmetame visas tikėtinas žinias ir manome, kad tikėti galime tik tuo, kas visiškai tikra ir nekelia jokios abejonės“ (Dekartas 1978: 25). Descartes'o ir jo sekėjų pozicija veda prie išvados, kad tradicinis supratimas, jog politikos mokslas negali siekti teorinių mokslų tikslumo, turi būti atmestas. Leo Strausso (1963: 137) pastebėjimu, XVII a. įsigalėjęs troškimas sukonstruoti matematikos tikslumą atitinkantį politikos mokslą rodo didelį paradoksą: „politikos filosofija turi būti tokia pat tiksli kaip mokslas apie linijas ir skaičius. Tačiau tikslumo apimtis ir reikšmė politinėje filosofijoje žymiai skiriasi nuo matematinio tikslumo; tiksli beaistrė matematika yra indiferentiška aistrų atžvilgiu; tiksli beaistrė politinė filosofija egzistuoja konfliktuodama su aistromis.“ Noras sukurti matematinį tikslumą atitinkantį politikos mokslą veda prie iškreipto politikos supratimo.

Radikaliosios Apšvietos filosofai nepasitikėjo praktinės išminties nenuspėjamumu ir siekė rasti metodą, leidžiantį kalbėti apie racionalią politinę tvarką. Šios tvarkos ieškojimas ir realizavimas buvo pradėti suprasti kaip nepriklausantys nuo praktinės išminties. Bandymai sukurti politinę filosofiją sekant Descartes'o filosofija ir Galilėjaus fizika vedė link esminio pasikeitimo – politinės problemos pradedamos suvokti ne kaip praktinės ir moralinės, bet kaip techninės. Šį poslinkį Jürgenas Habermasas (1988: 42) apibūdina kaip perėjimą nuo klasikinei politinei filosofijai būdingo „pedagogiškumo“ prie naujesiems amžiams būdingos techninės mąstysenos. Descartes'ui ir jo įkvėptai moderniojo racionalizmo tradicijai pagrįstas mokslinis žinojimas privalo atitikti aiškių ir ryškių idėjų kriterijų. Šis įsitikinimas veda prie minties, kad praktinė veikla taip pat turi atitikti matematinio tikslumo standartus. Ši pozicija neišvengiamai reiškia politinių fenomenų suvokimą iškraipantį redukcionizmą, nes bet kokius sudėtingus dalykus norima redukuoti į paprastus. Pradėjus taikyti teorinių mokslų tikslumo standartą, atmetamas Aristotelio (1990: 64) įsitikinimas, kad „ne visuose moksluose reikia siekti visiško tikslumo“. Kuo labiau įsigali tikėjimas gamtos mokslų tikslumą atitinkančiu nauju politikos mokslu, tuo labiau nyksta praktinės sferos savitumo suvokimas.

Modernioji politinė mintis nuo pat pradžių buvo veikiamą, atrodytų, neįveikiamo dvilypumo – norima įgyvendinti Machiavellio (1992: 60) realistinę programą – „laikytis faktinės tikrovės, o ne leistis į tuščius svaičiojimus“, tačiau sekama gamtos mokslų metodais ji vis labiau tolsta nuo tiesioginės politinės patirties. Helmutas Kuhnas teisis, sakydamas, kad Machiavellis svarbiais aspektais liko ištikimas aristoteliškajai tradicijai. Jam politinė filosofija vis dar tebėra praktinė disciplina (Kuhn 1946: 463). Tikėjimas mokslo visagalybe sprendžiant politines problemas yra svarbiausias veiksnys, iš politinės filosofijos pašalinęs praktinę išmintį. Machiavellio siekis suprasti, „kaip žmonės gyvena iš tikrųjų“, vėliau pradedamas interpretuoti gamtamoksliskai. Baruchas Spinoza buvo didelis Machiavellio gerbėjas, tačiau savo *Etikoje* jis jau yra visiškai nutolęs nuo tradicinio praktinės filosofijos suvokimo: „žmonių veiksmus bei potraukius nagrinėsiu lygiai taip pat, lyg būtų kalbama apie linijas, plokštumas ar kūnus“ (2001: 129). Tai skiriasi nuo Machiavellio požiūrio. Pastarojo realistinė politikos samprata neįsivaizduojama be patyrusio politikos perspektyvos. Spinozos bandymai sukurti gamtamokslinio stiliaus etiką neišvengiamai vedė į situaciją, kai nebeliko vietos praktiškai suinteresuoto

veikėjo žvilgsniui ir juo grindžiamam politinių reiškinių supratimui. Naudojant gamtos mokslų metodus politiniai reiškiniai nebegali pasirodyti kaip kasdienio piliečio ar politiko patyrimo objektai. Juos siekiama redukuoti į gamtos mokslų kanonus atitinkančius apibrėžimus ir reguliarumus.

Techniškai tobulą ir precizišką politikos mokslą sukurti siekiantys modernieji filosofai manė, kad šiam mokslui nebūtina politinė patirtis. XVII a. įsigali nuostata, kad praktinę išmintį turi pakeisti metodiškai įrodytos mokslo tiesos. Šis požiūris svetimas klasikinės politinės filosofijos tradicijai. Aristotelio (1990: 66) žodžiais, „reikia, kad tas, kuris klausytų paskaitų apie gėrį, teisingumą ir apskritai apie valstybės tvarkymo meną (ir iš to turės naudos), jau iš anksto turėtų tam tikrų gerų įpročių. Mat išėitęs taškas yra „kad“ [dalykų nurodymas], ir jeigu tas „kad“ pakankamai paaiškės, neberekės pridėti dar ir „kodėl“.“ Gamtos mokslų tikslumo siekianti politinė filosofija nepalieka vietos praktiniam žinojimui, kuris vis labiau pradedamas suprasti kaip neatitinkantis mokslininko reikalavimų. Klasikinė politinė mintis buvo grindžiama įsitikinimu, kad neįmanomas nuo praktikos atskirtas grynai teorinis politikos pažinimas. Modernioji politinė filosofija pagrįsta priešingu įsitikinimu – teorinis politikos pažinimas ne tik įmanomas, bet yra vienintelis pagrįstas. Vis dėlto niekam lig šiol nepavyko nuosekliai įgyvendinti šios idėjos. Abejotina, ar apskritai įmanoma sutarti, ką galėtų reikšti „mokslinis“ politikos supratimas, nes mokslininko kriterijai nuolat keičiasi.

Apžvelgdamas XX a. pradžios politines tendencijas Carlas Schmittas (2014: 80) rašo:

Šiandien nėra modernesnio dalyko už kovą su politika. Amerikos finansų pasaulio atstovai, pramonės technikai, marksistiniai socialistai ir anarchosindikalistiniai revoliucionieriai susivienija reikalauti, kad būtų pašalinta neprofesionali politikos valdžia profesionaliam ūkio gyvenimui. Dabar turį būti tik organizacinių techninių ir ekonominių sociologinių, bet ne politinių problemų. <...> politinės minties šerdis, reiklus moralinis apsisprendimas, apeinamas.

Šios Schmitto aprašytos tendencijos atitinka XVII a. politinės filosofijos idealus – sieki visas politines problemas paversti techninėmis. Tai reiškia atsisakymą apie jas mąstyti remiantis praktinėmis-moralinėmis kategorijomis. Įvairiausi modernųjų technokratijų variantai galėjo atsirasti tik tuomet, kai politika buvo pradėta suprasti kaip techninio žinojimo sritis.

Įsitvirtinant scientistinei mąstysenai pradeda nykti suvokimas, kad universalių teorinių principų taikymas turi atsižvelgti į konkrečių situacijų išskirtinumą ir nepakartojamumą. Abstrakčiam XVII a. racionalizmui žmogiškoji politinių režimų, įstatymų, tradicijų ir religijų įvairovė pradeda atrodyti kaip nepakankamo racionalumo požymis. Hobbeso, Johno Locke'o ar Spinozos teorijose vis mažiau dėmesio skiriama politinėms konkretybėms. Politinė teorija atitrūksta nuo konkrečių situacijų ir įsigali požiūris, kad praktika gali būti sutvarkyta pagal universalius modelius. Vis mažiau dėmesio krepiama į skirtumus tarp tautų ir kultūrų, domimasi tik tuo, kas laikoma visiems bendromis savybėmis. Šio pobūdžio racionalizmo įsigalėjimas veda į bandymus politinių reiškinių įvairovę paaiškinti ją suvedant į kelias aksiomas, kurių tikslumas būtų akivaizdus ir nekeltų abejonių (Schmitt 1996: 43). XVII a. filosofijai būdingas įsitikinimas, kad pagal gamtos mokslų

modelį sukonstruota politinė filosofija ne tik gali rasti atsakymus į pamatinius politinius klausimus, bet ir užtikrins racionalų politinių konfliktų sprendimą.

Gamtos mokslų mokslėškumo samprata grindžiama politinė teorija negali išvengti redukcionizmo – visą žmonių veiklą siekiama suredukuoti į kelis pamatinius principus, kurie suvokiami kaip universalūs. Ši tendencija ypač ryški Hobbeso ir tokių jo sekėjų kaip Spinozos ir Locke'o filosofijose – sudėtingiausius reiškinius siekiama paašškinti juos suredukuojant į kuo mažesnę kiekį aistrų. Atmetus klasikinei politinei filosofijai būdingą praktinę valstybininko perspektyvą, dažnėja bandymai sukonstruoti geriausiai žmogaus prigimtį atitinkantį politinį režimą laikantis kelių spekuliatyvių principų. Hobbesas ir Locke'as savo politines filosofijas grindžia politinėje praktikoje neaptinkamais principais, kurie išvedami iš mokslinio mąstymo stiliumi sukonstruotos hipotetinės prigimtinės būklės². Bandymai sukurti gamtos mokslo kriterijus atitinkančią politinę filosofiją ją pavertę spekuliatyvia disciplina. Hobbeso ir Locke'o samprotavimai apie valdžią ir jos ribas atsirado iš skirtingų prigimtinės būklės interpretacijų. Abiejų filosofų koncepcijos yra grynai hipotetinės. Tai reiškia, kad ir atsakymai į svarbiausius politinius klausimus taip pat pasidaro hipotetiniai. Klasikinei politinei filosofijai buvo svetimas siekis rasti absoliučias, neabejotinas ir matematinio tikslumo reikalavimus tenkinančias politines tiesas. Nuo Hobbeso nebelieka jokių savaimė suprantamų praktinio proto principų ir visi atsakymai pasidaro hipotetiniai. Tai vienas iš pagrindinių moderniosios politinės filosofijos bruožų – visos tradicijos ir egzistuojančios institucijos atmetamos kaip neatitinkančios mokslinio tikslumo ir metodo reikalavimų. Tačiau dėl savo hipotetinio pobūdžio šis radikaliam gamtamokslėškai orientuotas politinio mąstymo būdas negali pateikti tvirtų atsakymų, kuriais žmonės galėtų patikimai grįsti savo politinę praktiką.

Hobbeso, Locke'o ir Spinozos politinės minties revoliucingumas yra logiška prigimtinės būklės koncepcijos pasekmė. XVII a. politinė mąstysena, sekdamas Galilėjaus ir Descartes'o metodu, skaidė sudėtingus reiškinius į paprastus elementus. Galutiniu skaidymo tašku tapdavo individas. Gamtamokslinio metodo perkėlimas į politinę teoriją yra viena iš svarbiausių individualizmo įsigalėjimo priežasčių. Ernesto Barkerio (1967: 30) pastebėjimu, „moderni politinė mintis pradeda nuo individo teisių ir suvokia valstybę kaip egzistuojančią siekiant užtikrinti sąlygas jo augimui; graikų mąstysena pradeda nuo valstybės teisės į savivaldą ir sau pakankumą, o individą suvokia kaip egzistuojantį jos užtikrinimui“. XVII a. įsigalėjusi prigimtinės būklės samprata skatino politinį radikalizmą, nes buvo pradėta neigti žmonių priklausomybė nuo istorinio, kultūrinio ir religinio konteksto. Tai, kas šiandien vadinama „metodiniu individualizmu“, yra gamtamokslinio mąstymo padarinys.

Hobbeso ir jo sekėjų politinės doktrinos žymi lūžį politinės minties istorijoje. Bandymai naudojant gamtos mokslų metodus rasti žmogaus prigimtį geriausiai atitinkančią politinę santvarką neišvengiamai nuvertina praktikos vaidmenį. Noras sukurti mokslėškumu fizikai prilygstančią politinę filosofiją ją nutolina nuo politinės praktikos. Ši modernios

² Hanso Vaihingerio (1922: 29) pastebėjimu, Hobbeso *bellum omnium contra omnes* turėtume suprasti tiesiog kaip naudingą fikciją.

politinės minties savybė neišvengiamai sukuria situaciją, kai praraja tarp tikrovės ir filosofų pateikiamų jos pertvarkymo projektų vis labiau gilėja. Dėl moderniajai politinei filosofijai būdingo spekuliatyvumo visos egzistuojančios politinio gyvenimo tradicijos ir institucijos pradeda atrodyti kaip neatitinkančios teorinio proto reikalavimų. Fanatiškas reikalavimas visą tikrovę pertvarkyti pagal tai, kas suvokiama kaip moksliškas ir objektyvus pažinimas, neišvengiamai skatino politinį radikalizmą. Savo provizorinėje etikoje Descartes'as (1978: 114–115) teigia, kad kol filosofai nebus radę tikslaus ir galutinio politinių dalykų žinojimo, jie turėtų laikytis savo šalies įstatymų, papročių ir religijos. Tačiau radikaliausi jo sekėjai Hobbesas ir Spinoza pirmiausia atmetė būtent šią nuostatą. Jų filosofija yra nusistovėjusių įstatymų, papročių ir ypač religijos atmetimas. Čia tegalime užsiminti apie gilią Strausso (1982: 178–182) išvalgą, kad Apšvieta nuo pat pradžių kovą su prietarais suvokė kaip kovą su religija. Mėginimas surasti mokslą atitinkantį politinių dalykų pažinimą pasirodė esąs revoliucingas.

Tradicionalistinė reakcija ir atsigręžimas į istoriją

XVII a. politinės filosofijos radikalumas susilaukė reakcijos, kurią XVIII a. geriausiai reprezentuoja Giambattista Vico ir Charles'is Montesquieu. Schmittas (1998: 65) šią reakciją apibūdina kaip tradicionalistų reakciją į abstraktų racionalizmą. Jos pagrindinis bruožas – siekis ištaisyti geometrinės mąstysenos trūkumus, atkreipiant dėmesį į politinių situacijų nepakartojamumą. Įsitvirtinant gamtamoksliniam požiūriui vis mažiau dėmesio buvo kreipiamas į praktikos ir teorijos skirtumus. XVIII a. pradeda ryškėti reakcijos į spekuliatyvias politines filosofijas kontūrai. Vico, Montesquieu ir Davido Hume'o samprotavimai neatsiejami nuo minties, kad bandymas prigimtinio įstatymo turinį išvesti iš prigimtinės būklės yra nesusipratimas. Spekuliatyviais samprotavimais apie prigimtinę būklę pagrįsta politinė filosofija suvokiama kaip neatitinkanti Hobbeso, Spinozos ir Locke'o išsiskeltų tikslų. Spekuliatyvius filosofinius svarstymus apie prigimtinę būklę pakeičia istorijos tyrimai.

XVIII a. tradicionalistinė reakcija į abstraktų racionalizmą reiškiasi kaip bandymas suprasti politines praktikas per jų konkretumą ir individualumą. XVII a. politikos filosofai naudodami abstrakčią individo idėją siekė nubrėžti valdžios tikslus ir ribas. Tradicionalistai į tai reagavo įrodinėjimais, kad individas yra konkrečių visuomeninių, istorinių ir gamtinių aplinkybių kūrinys. XVII a. racionalizmo ir nuo jo neatsiejamo dogmatiško spekuliatyvumo atmetimas pagrįstas įsitikinimu, kad „praktika ir praktinė išmintis arba supratingumas skiriasi nuo teorijos pirmiausia tuo, kad joms rūpi konkretybė ir kintamybė, o teorijai rūpi visuotinybė ir nekintamybė“ (Strauss 2017: 341). Į abstraktų racionalizmą reaguojama bandymais sugrąžinti politinės situacijos individualumo ir nepakartojamumo suvokimą. Tai reiškia atsisakymą minties, kad visa politinė praktika gali būti vykdoma remiantis universaliais principais neatsižvelgiant į konkrečių situacijų unikalumą.

Tradicionalistų nuomone, viskas, ką racionalistinė mąstysena atmetė kaip abstrakčių ir universalių principų neatitinkančius dalykus – istoriją, kultūrą ir religiją, – turi būti pagrindiniai politikos teoretikų susidomėjimo objektai. Nusigręžimas nuo abstraktaus

racionalizmo buvo lydimas atsigręžimo į istoriją. Vienas iš šios tradicionalistinės reakcijos šaltinių – nepasitikėjimas samprotavimais apie prigimtą būklę. Hipotetinius svarstymus apie žmogaus prigimtą būklę keičia vis intensyvesnis domėjimasis istorija. Šią permainą lėmė mintis, kad istoriniai tyrimai leidžia geriau pažinti žmogaus prigimtą ir institucijas. XVII a. metodologinį individualizmą ir iš jo plaukiančias radikalias išvadas pakeitė konservatyvesnio pobūdžio holistinė mąstysena. Nepaisant esminių skirtumų tarp Vico ir Montesquieu teorijų, šiuos mąstytojus vienija įsitikinimas, kad žmogus nėra suverenų savo likimo valdovas, bet yra už jį galingesnių gamtos ir istorijos jėgų padarinys.

Atsigręžimas į praeitį, išaugęs susidomėjimas institucijų, papročių ir įstatymų įvairove yra lydimas įsitikinimo, kad tikėjimas žmogaus proto visagalybe yra nepagrįsta ir net pavojinga prielaida. Kultūrų įvairovė pradedama suvokti kaip natūrali žmonijos būklė, o į universalistinius politinius projektus pradedama žiūrėti su dideliu nepasitikėjimu. Nuo XVIII a. vidurio pradeda vis labiau ryškėti nauja politinės minties tendencija – kritinė reakcija į abstraktus racionalizmo dogmas. Montesquieu *Apie įstatymų dvasią* yra vienas ryškiausių šios reakcijos pavyzdžių. Prancūzų filosofas skeptiškai vertina bet kokius bandymus rasti nuo istorinių, geografinių ir kultūrinių aplinkybių nepriklausančias politikos tiesas. Noras susigrąžinti praktinę perspektyvą yra neatsiejamas nuo atsigręžimo į kultūrų įvairovę. XVIII a. vis labiau įsigali mintis, kad istoriniai tyrimai gali suteikti praktiškai naudingą žinojimą. Istorinės studijos suvokiamos kaip praktiką ir teoriją sujungti galinti grandis. Pradedama manyti, kad sėkmingai politinei praktikai būtina reikia „pažinti kiekvieną visuomenę jos partikuliarume, t. y. jos istorijos kontekste“ (Lowenthal 1987: 515).

XVII a. abstraktus racionalizmas padėjo pagrindus tam, kas šiandien vadinama ideologiniu mąstymu. Šiai mąstysenai būdingas spekuliatyvių principų universalizavimas ir praktinės išminties nuvertinimas. XVIII a. tradicionalistinė reakcija neatsiejama nuo bandymų sumažinti prarają tarp teorijos ir praktikos. Komentuodamas Edmundo Burke'o politinę mintį Straussas (2017: 340) rašo:

Burke'o pastabos apie teorijos ir praktikos problemą yra svarbiausia jo kūrybos dalis. Jis kalbėjo apie šią problemą įtaigiau, negu tai darė Aristotelis, nes jis turėjo grumtis su nauja ir galingiausia „spekuliatyvizmo“ forma, su filosofinės kilmės politiniu doktrinieriškumu. <...> Kaip tik išaugusi spekuliacijos reikšmė labai anksti Burke'o karjeroje labiausiai atkreipė dėmesį į „seną teorijos ir praktikos kivirčą“..

Konservatizmo atsiradimas neatsiejamas nuo bandymų į politinį mąstymą sugrąžinti praktikos vaidmens suvokimą. Šios pastangos yra neatsiejamos nuo skeptiško požiūrio į bet kokius spekuliatyvius ir nuo praktinės veiklos atitrūkusius samprotavimus apie politiką. Burke'o, Hume'o, Montesquieu ar Vico politiniai mokymai savo esme yra daug konservatyvesni nei iškiliausių XVII a. filosofų teorijos. Tačiau nė vienam iš šių mąstytojų nepavyko galutinai sugrąžinti iki naujųjų amžių pradžios egzistavusio politinės filosofijos kaip praktinės disciplinos suvokimo.

Išaugęs susidomėjimas praeitimi ir istorija padėjo pagrindus moderniajam konservatizmui. Ši politinės minties tradicija pagrįsta įsitikinimu, kad politinės institucijos, religija, moralė, prietariai ir viskas, ką vadiname „kultūra“, yra daugybės sudėtingų ir nepakartojamų

veiksmų sąveikos rezultatas. Radikalijai XVII a. Apšvietai būdingas tikėjimas absoliučiu žmogaus suverenumu patiria iššūkį. Tradicionalistai manė, kad žmogaus žmogiškumas ir aukščiausi kultūros laimėjimai yra nulemti jo paties nekontroliuojamų veiksmų. Vienas iš ryškiausių šios nuostatos pavyzdžių yra Montesquieu samprotavimai apie klimato svarbą. Descartes'ui ir jo sekėjams institucijų įvairovė atrodė kaip nepakankamai racionalios tvarkos simptomas. Montesquieu (2004: xxxi) šią įvairovę suvokė kaip natūralią tautų būklę: „viskas prasidėjo nuo to, kad aš ėmiau studijuoti žmones ir gana greitai įsitikinau, jog stulbinama įstatymų ir papročių įvairovė nėra vien jų fantazijos vaisius“. Šis požiūris tapo vienu iš svarbiausių konservatyvios mąstysenos bruožų – kultūrų ir institucijų įvairovė suvokiama kaip normali būklė, o bandymas sukurti vienodus įstatymus, politinio gyvenimo formas ir papročius suvokiamas kaip nesėkmei pasmerktas projektas. Modernus konservatizmas neatsiejamas nuo reakcijos į moderniai politinei filosofijai būdingą atitrūkimą nuo praktikos.

Modernioji prigimtinės būklės samprata pagrįsta mintimi, kad žmonės iš prigimties yra lygūs. XVIII a. įsitvirtina požiūris, kad Hobbesas ir jo sekėjai nebuvo pakankamai radikalūs, bandydami pažinti prigimtinių žmogų ir jų valdančias aistras. Domėjimasis žmogaus istorija neatskiriamas nuo bandymų radikalizuoti prigimtinės būklės supratimą. Tai ypač ryšku Jeano-Jacques'o Rousseau *Samprotavimo apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus* pratarinėje. Jis kritikuoja Hugo Grotijaus, Locke'o ir Hobbeso pastangas pagrįsti savo prigimtinės būklės sampratą ir vietoj jos siūlo žmogaus istoriją (Rousseau 1979: 67–69). XVIII a. politinė mintis neigia neistorinį abstraktų racionalizmą ir jam būdingas tendencijas akcentuoti tik tai, kas yra universalu. Vis daugiau dėmesio skiriama žmogiškųjų reikalų įvairovei ir vis mažiau norima matyti tai, kas žmoguje nekintama. Kuo labiau domimasi istorija, tuo daugiau abejonių kyla, ar įmanoma kalbėti apie nekintamą žmogaus prigimtį.

Hobbesas padėjo pagrindus ir šiandien dar gyvai minčiai, kad valstybė turi būti suprantama kaip mechanizmas (Schmitt 1996: 99). XVII a. politiką bandoma suprasti remiantis mechanistinės fizikos modeliais. Vėliau visuomenės ir valstybės pradedamos suvokti nebe kaip dirbtiniai mechanizmai, bet kaip sudėtingi organizmai, kurie negali būti savavališkai perdarinėjami žmonių valia. Mechanistinis požiūris į politiką neatsiejamas nuo revoliucinės laikysenos – minties, kad viską galima sutvarkyti pagal išankstinį planą. Organinių valstybės teorijų, kurios vėliau tapo ypač populiarios tarp romantikų, atsiradimas lydimas konservatyvesnių politinių pažiūrų gynimo. Organinių vaizdinių įsigalėjimas veda prie konservatyvesnio požiūrio negu tuomet, kai politiniai procesai suvokiami pagal mechanizmo analogiją. Šiuo atveju iškyla kita problema – kai visuomenių raida pradedama suprasti kaip organiškas procesas, pasidaro neaišku, kaip turi atrodyti prasminga politinė praktika. Žmogus pradedamas suvokti ne kaip aktyvus savo likimo kūrėjas, bet kaip pasyvi būtybė, kurios gyvenimą valdo įvairios gamtinės ir istorinės jėgos.

Tradicionalistinė reakcija į abstraktų racionalizmą veda į reliatyvizmą. Kuo daugiau dėmesio skiriama institucijų, moralės normų, papročių ar įstatymų įvairovei bei šią įvairovę sukuriantiems veiksmams, tuo didesnių abejonių kyla dėl universalių atsakymų į politinius klausimus. XVII a. prigimtinės būklės koncepcijoms būdingas nepasitikėjimas paveldėtomis institucijomis ir normomis. Vico, Montesquieu ar Burke'as šiuo požiūriu yra daug

konservatyvesni – papročių, religijų ir net prietarų įvairovę jie suvokia kaip natūralią tautų būklę. Atsiribojimas nuo dogmatiško racionalistų universalizmo veda link skepticizmo, neatsiejamo nuo minties, kad socialinė žmogaus egzistencija nėra sąmoningo planavimo rezultatas, bet atsiranda kaip daugybės nekontroliuojamų veiksnių sąveikos rezultatas. Į abstrakčiam racionalizmui būdingą tikėjimą universaliais ir nekintamais principais politikoje XVIII a. pradedama žiūrėti su vis didesniu nepasitikėjimu ir skepticizmu. Hume’as ir Burke’as nuolat pabrėžia tokių neracionalių veiksnių kaip paprotys ar įprotis vaidmenį.

Tradicionalistinė reakcija į abstraktų racionalizmą neatsiejama nuo bandymų sugrąžinti praktinės perspektyvos svarbą. Ši politinės minties tendencija pamažu virto galinga politine jėga po Prancūzijos revoliucijos, kai modernusis konservatizmas tapo reakcija į revoliucinį teorijos suabsoliutinimą ir praktikos sferos nepaisymą. Reakcija į XVII a. politinės filosofijos spekuliatyvumą tapo neatskiriama nuo politiškai motyvuoto troškimo neigti revoliucinius principus. Nepasitikėjimas abstrakčiomis teorijomis ir siekis laikytis konkrečių nusistovėjusių praktikų tapo konservatyvios politinės minties dalimi. Dažnai su romantizmu susipynusi tradicionalistinė mąstysena reiškė revoliucinių nuostatų neigimą, tačiau šios minties srovei nepavyko sukurti pozityvios politinės programos. Tradicionalistai neigė tikėjimą žmogaus autonomija ir proto visagalybe, juo labiau išgalėjo įsitikinimas, kad žmogus yra jam nepavaldžių istorijos procesų produktas.

XVIII a. filosofų reakcija į abstraktų racionalizmą ir praktinės sferos nuvertinimą bei jos svarbos neigimą paskatino iš naujo apmąstyti individualybės ir konkretybės vaidmenį politikoje. Tai skatino vis didesnę susidomėjimą kultūrų įvairove ir siekį suprasti ją generuojančias priežastis, tačiau šiai pastangai nepavyko sugrąžinti praktinės išminties į vietą, kurią ji užėmė klasikinėje ir viduramžių politinėje teorijoje. Pierre’o Manento (2005: 79–80) pastebėjimu,

klasikinė politinė filosofija, galbūt ir politinė filosofija, prasideda veikėjo, piliečio arba valstybininko, požiūriu, praktiniu požiūriu, o sociologija pasirenka stebėtojo požiūrį. Stebėtojo požiūris yra juo grynesnis, juo moksliškesnis, jei nepripažįsta veikėjui, arba veikėjams, jokios realios iniciatyvos, bet vertina jų veiksmus arba jų darbus kaip neišvengiamus būtinų priežasčių padarinius.

XVIII a. mąstytojų siekis atkreipti dėmesį į kultūrinių aplinkybių nepakartojamumą padarė didelę įtaką politinės minties raidai, tačiau bandymas sugrąžinti tai, ką Manentas įvardija kaip „veikėjo perspektyvą“, patyrė nesėkmę. Montesquieu ir jo sekėjų išvalgos atvedė į naujo sociologijos mokslo atsiradimą. Šis mokslas dar labiau nepaliko vietos piliečio ir veikėjo perspektyvai. Pagrindiniu dalyku tapo nešališkas stebėjimas.

Istorijos filosofijų išgalėjimas ir jų paradoksas

Prancūzijos revoliucija buvo pastanga nutraukti ryšius su ankstesnėmis tradicijomis ir sukurti naują visuomenę. Revoliucionierių politinė veikla buvo grindžiama įsitikinimu, kad visas politinis gyvenimas turi būti tvarkomas remiantis universaliais principais. Konservatyvūs mąstytojai siūlė daugybę revoliucijos nesėkmių priežasčių aiškinimų. Jų

nuomone, revoliucija diskreditavo tai, ką jos kritikas Burke'as apibūdino kaip „geometrinę“ politiką. Konservatyvūs mąstytojai kritikavo revoliucionierių polinkį taikyti abstrakčius ir spekuliatyvius principus, neatsižvelgiant į kultūrinės aplinkybes. Revoliucijos kritikai oponavo norui pertvarkyti pasaulį pagal spekuliatyvius ir universalius principus, pabrėždami, kad politiniai dariniai yra ilgo organiško proceso produktai. Konservatyvios pozicijos pagrindai buvo padėti XVIII a. viduryje. Iš istorijos ir kultūros tyrimų tikėtasi, kad jie padės iš naujo susieti teoriją ir praktiką.

Sustiprėjęs domėjimasis skirtingų civilizacijų, kultūrų ir tautų praeitimi XVIII a. viduryje paskatino naujo reiškimo – istorijos filosofijos – atsiradimą. XIX a. vis labiau įsigalėjo mintis, kad žmonijos istorija yra racionaliai paaiškinamas procesas. Pradedama manyti, kad institucijų, papročių ar religijų kaita nėra atsitiktinis procesas, bet ją valdo tam tikras racionalus būtinumas. Ši nuostata neatsiejama nuo minties, kad istorinis procesas gali būti aiškinamas kaip pažangos procesas. Pažanga pirmiausia suprantama kaip vis didesnis žmonijos laisvėjimas ir politinės tvarkos racionalumo didėjimas. Nuo naujai atsiradusių istorijos filosofijų neatskiriamas įsitikinimas, kad mokslinis pažinimas leis perprasti istorijos kryptį ir remiantis šiomis prognozėmis bus galima formuoti politinę praktiką. Į istorinį procesą ir vėl pradedama žiūrėti remiantis gamtos mokslo sąvokomis, metodais ir principais. Tai reiškia, kad pradedama ieškoti žmonijos istoriją valdančių dėsnių. Šis naujas politinės mąstysenos tipas turi daug bendra su XVII a. politinėmis teorijomis – abiem būdingas universalizmas ir įsitikinimas, kad visos egzistuojančios politinės institucijos gali būti pertvarkytos pagal universalius proto reikalavimus. Tačiau abstraktų racionalizmą ir naujai atsiradusias istorijos filosofijas skiria vienas esminis bruožas – iš XIX a. politinių problemų apmąstymų vis labiau dingsta diskusijos apie žmogaus prigimtį, kurias keičia svarstymai apie istorijos procesą, jo raidą ir tikslą.

XIX a. revoliucinė mintis perėmė konservatyvią idėją, kad žmonės ir institucijos yra ilgo istorinio proceso produktai. Tačiau šiai idėjai suteikiamas revoliucinis turinys. Pradedama tikėti, kad supratęs savo istorinį determinuotumą žmogus gali suprasti istorijos proceso eigą ir visas politines, moralines ir ekonomines problemas išspręsti atsižvelgdamas į moksliskai prognozuojamus ateities reikalavimus. Istorija pradedama suprasti kaip vienkartinis ir nepakartojamas procesas, kurį valdo dėsniai. Manoma, kad istorija turi tikslą. Šis naujas požiūris neatskiriamas nuo revoliucinio agresyvumo ir nepakantumo bet kokiam institucijų ir papročių įvairovei. Svarbiausios XIX a. istorijos filosofijos yra neatsiejamos nuo tikėjimo, kad istorija turi prasmę, kad jos raida nėra atsitiktinumų virtinė. Ši istorijos supratimą grindžia ir palaiko tikėjimas pažanga (Löwith 1949: 60–61, 192; Kesting 1959: ix–x). XVII a. politikos filosofai politiką aiškino remdamiesi hipotetinėmis spekuliacijomis apie prigimtinę būklę. XIX a. įsigali požiūris, kad politinė praktika priklauso nuo istorijos pažangos, svarstymus apie prigimtinę būklę pakeičia samprotavimai apie istorijos pažangą.

XVII a. politinės teorijos buvo grindžiamos siekiu surasti gamtamokslinį žmogaus prigimties aiškinimą. XIX a. įsigalėjo tikėjimas, kad žmogus neturi nekintamos prigimties, bet yra formuojamas įvairiausių gamtinių ir socialinių procesų. Mintis, kad visas žmogaus žmogiškumas yra daugybės veiksnių sąveikos rezultatas, gali turėti konservatyvią prasmę, tačiau ji tampa revoliucinė, kai pradedama tikėti, kad žmogus yra pajėgus perprasti visų šių

veiksmų sąveiką ir tapti sąmoningu bei autonomišku savo likimo formuotoju. Šis požiūris veda į paradoksą, su kuriuo neišvengiamai susiduria ideologinis mąstymas, pagrįstas istorijos filosofijomis. Šis paradoksas ypač ryškus marksizme, kur žmogus suprantamas kaip absoliutus savo likimo šeimininkas, bet kartu manoma, kad jį valdo „geležiniai istorijos dėsniai“. Tai neišsprendžiama problema, su kuria susiduria visi deterministiniai bandymai istoriją paaiškinti kaip žmogaus, visuomenės ir valstybės laisvėjimą.

Vienas svarbiausių modernios politinės teorijos siekių yra noras suprasti žmogų ir jo institucijas remiantis deterministine interpretacija. Šis siekis pasireiškia skirtingomis formomis, tačiau bendra tai, kad deterministinė interpretacija nepalieka vietos žmogaus laisvei. Suinteresuoto piliečio perspektyvą išstumia neutralaus ir praktikai abejingo mokslininko perspektyva. Klasikinės politinės filosofijos pamatinės problemos visada buvo suvokiamos kaip moralės problemos. Modernioji filosofija priklauso nuo mokslinio metodo reikalavimų ir siekia pateikti moraliai neutralų politikos vaizdą. Hennisas (1979: 40) teisingai sakydamas, kad XVII a. įvykęs praktinės filosofijos pajungimas mokslui vedė į etikos nuvertinimą. Metodo padiktuotas ryšių su moraliniais svarstymais nutraukimas yra viena iš pagrindinių priežasčių, lemiančių praktikos ir teorijos santykio pasikeitimą.

Išvados

Tarp politinės laisvės ir deterministinio mokslo nuolat egzistavo neišsprendžiamas konfliktas. Moksliniame pasaulėvaizdyje nelieta vietos laisvei, o tai reiškia – ir prasmingai žmogiškajai veiklai. Bandymas sukurti į gamtos mokslų standartus pretenduojančią politinę filosofiją reiškia politikos ir mokslo suauginimą. XVIII a. viduryje išryškėjo tradicionalistų reakcija į šią poziciją. Ši reakcija į abstraktų racionalizmą neatsiejama nuo nepasitenkinimo scientistine politine mąstysena, paskatinusia modernių politinių ideologijų atsiradimą. XIX a. galutinai susiformavo naujas požiūris į politiką, kai atsakymų pradėta ieškoti ne žmogaus prigimtyje, bet istorijos proceso pažinime. Ši nuostata rodo bandymą suderinti XVII a. racionalizmą ir jam būdingą tikėjimą neribotomis žmogaus galiomis su mintimi, kad žmogus ir jo institucijos yra ilgo istorinio proceso rezultatas. Istorijos filosofijos yra grindžiamos įsitikinimu, kad istorija yra dėsnių valdomas procesas, kurį perpratęs žmogus gali tapti savo likimo – taigi ir istorijos – kūrėju.

Literatūra

- Aristotelis, 1990. Nikomacho etika, vertė J. Dumčius, M. Ročka, V. Sezemanas. In: *Aristotelis. Rinktiniai raštai*, sud. A. Rybelis. Vilnius: Mintis.
- Barker, E., 1967. *Greek Political Theory: Plato and His Predecessors*. London: Methuen & Co.
- Dekartas, R., 1978. Proto vadovavimo taisyklės, vertė G. Bartkus ir P. Račius. In: *Renė Dekartas. Rinktiniai raštai*, sud. R. Ozolas. Vilnius: Mintis.
- Dekartas, R., 1978. Samprotavimas apie metodą, vertė G. Bartkus ir P. Račius. In: *Renė Dekartas. Rinktiniai raštai*, sud. R. Ozolas. Vilnius: Mintis.
- Habermas, J., 1988. The Classical Doctrine of Politics in Relation to Social Philosophy. In: *Theory and Practice*. Boston: Beacon Press.

- Hennis, W., 1977. Politik und praktische Philosophie. In: *Politik und praktische Philosophie. Schriften zur politischen Theorie*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Kesting, H., 1959. *Geschichtsphilosophie und Weltbürgerkrieg. Deutungen der Geschichte von der Französischen Revolution bis zum Ost-West-Konflikt*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Kuhn, H., 1946. Thought and Action. A Meditation on the Principles of Political Science. *The Journal of Politics* 8 (4): 451–477.
- Lowenthal, D., 1987. Montesquieu. In: *History of Political Philosophy*, ed. L. Strauss, J. Cropsey. Chicago: The University of Chicago Press.
- Löwith, K., 1949. *Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Makiavelis, N., 1992. Valdovas. In: *Nikolas Makiavelis. Rinktiniai raštai*, vertė P. Račius. Vilnius: Margi raštai.
- Manent, P., 2005. *Žmogaus miestas*, vertė P. Račius. Vilnius: Margi raštai.
- Montesquieu, 2004. *Apie įstatymų dvasią*, vertė V. Malinauskienė. Vilnius: Mintis.
- Rousseau, J. J., 1979. Samprotavimas apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus. In: *Žanas Žakas Ruso. Rinktiniai raštai*, vertė L. Skūpas, sudarė A. Rybelis. Vilnius: Mintis.
- Schmitt, C., 1996. *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes: Meaning and Failure of a Political Symbol*, transl. G. Schwab, E. Hilfstein. Westport, Connecticut: Greenwood Press, <https://doi.org/10.1017/s0008423900016334>.
- Schmitt, C., 1998. *Politische Romantik*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Schmitt, C., 2014. *Politinė teologija. Politinė teologija II*, vertė A. Gailius. Vilnius: Versus aureus.
- Spinoza, B., 2001. *Etika*, vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Pradai.
- Strauss, L., 1963. *The Political Philosophy of Hobbes: Its Basis and Its Genesis*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Strauss, L., 1965. *Spinoza's Critique of Religion*. New York: Schocken Books.
- Strauss, L., 1989. Epilogue. In: *An Introduction to Political Philosophy: Ten Essays by Leo Strauss*, ed. Hilail Gildin. Detroit: Wayne State University Press.
- Strauss, L., 2017. *Prigimtinė teisė ir istorija*, vertė A. Radžvilienė. Vilnius: Tyto alba.
- Vaihinger, H., 1922. *Die Philosophie des als ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*. Leipzig: Verlag von Felix Meiner.